

Т. ШЕВЧЕНКО ЯК ОБ'ЄКТ ПСИХОАНАЛІТИЧНИХ РОЗВІДОК

У статті пропонується зріз психоаналітичних розвідок від початку ХХ століття й по сьогодні, об'єктом дослідження яких стала постать Т. Шевченка. Нова віха у дослідженнях творчості митця не випадково виявилася маркованою з позицій психоаналітичного вчення; останнє дає щораз цікаві й дискусійні інтерпретаційні моделі.

Ключові слова: психоаналіз, несвідоме, колективне несвідоме, архетип, архетипний образ.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз досліджень цієї проблеми. Останнім часом не тільки вітчизняна (В. Агеєва, Т. Гундорова, О. Забужко, Н. Зборовська, Г. Левченко, М. Моклиця, А. Печарський та ін.), а й зарубіжна літературна наука все більше заглиблюються у питання психології творчості та творчого процесу. При цьому найбільше послуговуються психоаналітичним підходом. Останній дає змогу виявити не тільки глибинні регулятиви творчості митця, а й також індивідуально авторське у тексті, включно з комплексами, неврозами, фобіями тощо. В українському дискурсі психоаналіз від початків і до сьогодні вважається практикою дещо провокативного характеру, що загалом і не дивно, позаяк підходи в межах психоаналітичної методології неоднозначні, суперечливі, диференційовані на профройдистські та юнгіанські. І ті, й інші активно використовують ідею несвідомого – індивідуального (З. Фройд) чи колективного (К. Г. Юнг), що впливає на манеру письма автора, світ художніх образів, моделювання сюжетної канви твору. Саму ж провокативність диктує час: мода на розголошення табуйованих тем, ідей, фактів існувала й раніше, однак саме психоаналіз – дітище кінця ХІХ – початку ХХ ст. – став ключем до схованого за лаштунками психіки, таємниць творчого світу письменника.

Яскраві особистості завжди цікавили психоаналітиків. Об'єктами психоаналітичних розвідок неодноразово ставали митці минулого й сучасності: В. Винниченко, В. Домонтович, Л. Костенко, А. Кримський, І. Нечуй-Левицький, Т. Осьмачка, Леся Українка, І. Франко,

Т. Шевченко та ін. На особливу увагу заслуговують шевченкознавчі розвідки психоаналітичного штибу – серед усіх психоаналітичних досліджень їх виявляємо чи не найбільше (С. Бaley, Г. Грабович, О. Забужко, М. Ласло-Куцюк, М. Моклиця, Л. Плющ, А. Халецький, Я. Ярема та ін.). Пояснення цьому можна шукати в закодованому неповторному творчому всесвіті Т. Шевченка, його особливій манері сприймання та відтворення дійсності, джерелах образності.

Метою нашої статті є прослідкувати висвітлення творчої особистості Т. Шевченка в українських психоаналітичних розвідках ХХ–ХХІ ст. Своїм завданням вбачаємо зробити зріз знакових психоаналітичних розвідок, об'єктом дослідження яких стала постать Т. Шевченка, окреслити їх цінність для подальшого розвитку психоаналізу та шевченкознавства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Початки шевченкознавчого психоаналізу слід виводити із дослідження львівського психоаналітика С. Балея. Він, на думку С. Павличко, «в 10-х роках ХХ століття /.../ стає першим українським критиком, який пробує прикласти ідеї Фрейда до української літератури» [12, с. 248], але, як слушно зауважує Л. Бондаренко, робить це творчо, адже «не копіює сліпо фрейдівські штампи» [2, с. 400].

В полі зору С. Балея постає особистість українського письменника. У 1916 р. він публікує розвідку «З психології творчості Шевченка», що, за словами укладачів «Історії психоаналізу в Україні» (Харків, 1996), трохи перебільшено названо «першою працею, яку без сумніву можна віднести до українського психоаналізу» [9, с. 11]. Адже ж існував український психоаналіз, причому відразу у чотирьох центрах: Одесі, Львові, Києві та Харкові, і вже 12 років послуговувались працею І. Хмелевського, але дослідження українського психоаналітика рідною мовою та ще й про українського письменника – це було вперше.

С. Бaley, використовуючи для аналізу новітній психоаналітичний метод, по-новому представив постать Т. Шевченка. Його особистість явно потребувала переоцінки, про що згодом заявив Г. Грабович. «З усіх парадигм в українському культурному каноні, і далеко не тільки літературознавчому, поняття й бачення Тараса Шевченка як «Кобзаря» найбільш усталене, прийняте, канонічне, – переконаний він, – /... / ця парадигма, як і кожна, /.../ потребує періодичної переоцінки, а

то й деконструкції» [3, с. 576]. Розвідка С. Балея поклала початок такому переоціненню творчості письменника.

Львівський учений робить це за допомогою психоаналізу, хоч і переконаний, що такий підхід не виступає єдино можливим у дослідженні художньої творчості, але для розкриття найглибших порухів митця має беззаперечне значення: «Все таки здається нам, що приміненне загального способу психоаналітичного розсліду до аналізу артистичної творчості, а саме стремління іти якнайдалше в глибину душі творця від його творів і відтак знову шукати дороги, що веде звідтам до сих творів – може кинути в дечім нове світло на творця і творчість» [1, с. 141].

С. Балею одним із перших заговорив про «еротичні потреби», які можна спостерігати у творчості Т. Шевченка. Всі вони постають із ранніх дитячих переживань письменника і опираються на незадоволені сексуальні потяги. Особливу увагу він приділяє «фемінізмові» Т. Шевченка, справедливо наголошуючи на тому, що для Т. Шевченка характерна самоідентифікація з жіночими образами у його творчості. С. Балею опирається на фрейдівський метод, який дозволяє прослідкувати еволюцію образу покритки від земної матері-покритки до Мадонни (Божої Матері, яка однак теж є покриткою, тільки зачисленою до святих). А з'являється цей образ у творах Т. Шевченка саме тому, що джерелом його виникнення є психічний стан автора.

Психоаналітичний підхід до вивчення творчості, а також «філософське осмислення Балеєм суті психоаналітичного методу дослідження твору є нетривіальне, оригінальне і в той же час переконливе» [2, с. 400]. Це спровокувало появу численних подальших розвідок і привернуло увагу до запропонованої методології. До неї ж звернувся і одеський учений А. Халецький у своїй праці «Психоаналіз особистості і творчості Шевченка» (1926). Він розглядав творчість Т. Шевченка крізь призму інтроверсії, тобто відділення (відмежування) лібідо письменника від реальних об'єктів. Як зазначає вчений, «інтроверсія відповідно, повинна призводити до конденсації нерозтрачених лібідозних прихильностей і неминуче створювати закономірний відтік цього лібідо на які-небудь нові позиції» [16, с. 317]. А такими новими позиціями, що відіграють функцію компенсації, на думку А. Халецького, є не що інше, як творчість письменника, «в якій він досягає (в тій чи іншій формі) виповнення своїх потягів» [16, с. 317].

Це наближає дослідника до теорії лібідо З.Фрейда та фрейдівського розуміння творчості.

Жіночі образи у психоаналітичному дослідженні А. Халецького теж подано з погляду їх інтроверсивності у внутрішньому світі Шевченка. Її вчений намагається віднайти у дитячих переживаннях письменника, слушно наголошуючи на тому, що «дитинство, дитина і мати – це те, від чого не може втекти Шевченко. Тут закладено вузол його інтроверсій, оскільки злиття в коханні з жінкою, яка могла б замінити матір, не відбулось» [16, с. 318]. Звідси робиться проекція на внутрішній вимір поета: «Мати і сестра були вже не зовні, а в ньому самому, в його спогадах, в його прагненні любити їх знову і знову знайти» [16, с. 317].

А. Халецький приходять до висновку, що «Шевченко всі основні комплекси своєї особистості переносив у власну творчість, малюючи в такий спосіб тих своїх героїв, які і без того постійно жили в його душі» [16, с. 324]. У листі до С. Цвейга від 19.10.1920 знаходимо такі слова З. Фрейда про те, що письменник «без психоаналізу /.../ є незрозумілим, тобто він його не потребує, оскільки кожним своїм персонажем і кожною фразою сам його пояснює» [15, с. 395]. Можливо, саме такий висновок наштовхнув А. Халецького на думку, що «ні інтроверсія, /.../ ні соціальні умови самі по собі не могли створити Шевченка. Тут є невідома величина, і врахувати її значення ми не можемо» [16, с. 326]. А. Халецький, як і львівський дослідник творчості Т. Шевченка Я. Ярема (розвідка «Дитячі переживання і творчість Шевченка. Зі становища психоаналізи», 1932), були переконані: творчість письменника починається у дитинстві, саме дитячі враження й переживання породжують той творчий вимір, в якому живе й працює автор. «Шевченкознавчі праці С. Балея, А. Халецького та Я. Яреми, – твердить А. Печарський, – хоч і не претендують на остаточні висновки /.../ в контексті конструювання професіоналізму та «літературної етики» є добрим прикладом для деяких сучасних українських газетярів-дослідників, що у приниженні яскравих особистостей намагаються скомпрометувати психоаналітичний дискурс загалом» [13, с. 45]. Коментуючи сучасні дослідження із психоаналізу, відзначатимемо в них брак комплексного методологічного підходу до аналізу літературних явищ, а також вплив постмодерної культури, яка й диктує ракурси психоаналітичних розвідок, хоча в

цілому і фрейдівський, і тим більше юнгівський тип дослідження літератури й митця однаково результативні.

Цікавою з цього погляду є розвідка Л. Плюща «Екзод Тараса Шевченка: навколо «Москалевої криниці» (1986, 2001). На думку дослідника, «навіть поверхове знайомство з «Кобзарем» наочно демонструє, що Шевченко, засновник сучасної української літератури, незмінно ближчий до типу поета – «шамана» й пророка» [14, с. 25]. Роздумуючи над шаманічним посередництвом між колективною пам'яттю та вищими силами, інший дослідник Г. Грабович зауважує: «вибираючи цю роль і цю модель самоідентифікації, Шевченко, як на мене, накреслював свій мітопоетичний код і свою вибрану роль носія міту, і водночас програмував своє прочитання й свою загальну рецепцію» [3, с. 577]. Л. Плющ – один із перших, хто намагається «розбронзувати» поета, бо ж, як зазначає у цитованій вище праці, «забронзований, залакований, заслинений і розбитий на цитати «Кобзар» заслонило вічно живуще слово «Кобзаря» і живого Шевченка з його людськими хитаннями, гріхами, похибками» [14, с. 28–29].

Г. Грабович, використовуючи психоаналітичний метод у дослідженні «Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Т. Шевченка» (1998), зазначав: «досліджуючи міфічне мислення Шевченка, я користувався методом найадекватнішим для його дослідження, але при цьому не випускав з поля зору й того, що в даному випадку ми маємо справу з творчою індивідуальністю, творцем, а не з безликим колективом» [4, с. 190]. При цьому автор переконаний, що в поезії Шевченка має місце синтез колективного та індивідуального несвідомого, адже «поезія Шевченка існує на стику як продукт різних кодів. Міфічний код глибоко закорінений в колективному мисленні, але не позбавлений індивідуального виміру» [4, с. 190]. Саме отой індивідуальний момент робить письменника творцем, не схожим на інших. Як згодом наголошуватиме Г. Грабович у своїй пізнішій праці «Тексти і маски» (2005), «психологічний зміст – що і є базисною матрицею за кодування – буде інакшим у кожного письменника» [5, с. 238].

Звернулася до постаті Т. Шевченка і М. Ласло-Куцюк у праці «Творчість Шевченка на тлі його доби» (2002). Вона схильна відносити особистість Шевченка до психологічного типу етико-сенсорного інтроверта, а метод психоаналізу їй знадобився саме тому, що «етико-сенсорні типи /.../ живуть сучасністю, повнокровно і надзвичайно сильно на цю сучасність реагують; інтроверти ще більше за

екстравертів, перероблюючи навколишнє в своїй уяві при допомозі підсвідомості» [11, с. 195].

На думку М. Ласло-Куцюк, самого поета, а тим більше його твори слід розглядати, враховуючи «надзвичайну роль підсвідомості як мотивацію художньої творчості, як світлих, так і тіневих її сторін» [11, с. 279]. Відтак це відкриває завісу таємничості творчого процесу загалом. Про це М. Ласло-Куцюк писала ще в «Засадах поетики» (1983). Зокрема, вона наголошує: «те, що в буденному житті видається незрозумілим, навіть безглуздим, численні випадковості і збіги обставин в нашому щоденному існуванні одержує свій смисл, своє виправдання у світі, створеному художником» [10, с. 183].

Постаті українських письменників цікавлять також і О. Забужко, яка видала своєрідне дослідження-трилогію знакових для українського письменства постатей: І. Франка (праця «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період», 1992), Т. Шевченка (розвідка «Шевченків міф України: спроба філософського аналізу», 1997) і Лесі Українки (розвідка «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій», 2007). Зокрема, для авторки цілком очевидно, що розглянуті нею постаті є виразниками певної філософсько-світоглядної ідеї, які, щоправда, ніколи не абстрагувались від «конкретики людського світопереживання» [6, с. 59]. І якщо у творчості І. Франка, на переконання О. Забужко, «філософська рефлексія над національною ідеєю природно тяжіла /.../ до художньо-образних форм саморозгортання» [6, с. 56], у Т. Шевченка представлена вже як «унікальна форма синтезу філософської рефлексії з архетипами колективного несвідомого» [7, с. 135]. Врешті дослідниця приходиться до того, що відбувається процес виродження української культури на сучасному етапі розвитку. Це породжує «національну слабкість, колективне почуття беззахисності і загроженості національному існуванню» [8, с. 33]. Праці О. Забужко, хоча й не є теоретико-психоаналітичними, однаково мали і матимуть значний вплив на розвиток психоаналітичних шевченкознавчих студій в українському літературознавстві та витворення методології подібного роду досліджень.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Шевченкознавчий психоаналіз зародився на початку ХХ ст. із праці С. Балея «Із психології творчості Шевченка» і дотепер активно розвивається, даючи цікаві інтерпретації творчого доробку письменника. Можна навіть говорити про дві віхи в історії психоаналітичних розвідок про

Т. Шевченка: перша з них хронологічно охоплює 10–30-ті рр. ХХ століття (дослідження С. Балей, А. Халецького, Я. Яреми), друга – кінець 80-х рр. і по сьогодні (праці Л. Плюща, Г. Грабовича, М. Ласло-Куцюк, О. Забужко). Ранній етап психоаналітичних шевченкознавчих студій постать Т. Шевченка фіксує як цікавий феномен для пізнання природи психології геніальності митця, натомість етап сучасний покликаний «розвінчувати, спростовувати, деканонізувати». Очевидно, що подібні крайнощі – данина розвитку і становлення шевченкознавчого психоаналізу, натомість на часі побудова конструктивної методології дослідження письменницьких творів та нові психоаналітичні прочитання творчості.

Джерела та література

1. Балей С. З психології творчості Шевченка / С. Балей // *История психоанализа в Украине* / сост. И. Кутько, Л. Бондаренко, П. Петрюк. – Х. : Основа, 1996. – С. 132–186.
2. Бондаренко Л. З історії психоаналізу в Україні / Л. Бондаренко // *Філософія. Історія культури. Освіта.* – Х. : Око, 1996. – С. 399–403.
3. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка / Г. Грабович. – К. : Критика, 2003. – 632 с.
4. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Т. Шевченка / Г. Грабович. – К. : Критика, 1998. – 206 с.
5. Грабович Г. Тексти і маски / Г. Грабович. – К. : Критика, 2005. – 312 с.
6. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : франківський період / О. Забужко. – К. : Основи, 1993. – 126 с.
7. Забужко О. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К. : Факт, 2001. – 160 с.
8. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті інтерпретацій / О. Забужко. – К. : Факт, 2007. – 640 с.
9. Кутько И. Харьков в контексте истории украинского психоанализа / И. Кутько, Л. Бондаренко, П. Петрюк // *История психоанализа в Украине* / сост. И. Кутько, Л. Бондаренко, П. Петрюк. – Харьков : Основа, 1996. – С. 8–29.
10. Ласло-Куцюк М. Засади поезики / М. Ласло-Куцюк. – Бухарест : Критеріон, 1983. – 396 с.
11. Ласло-Куцюк М. Творчість Шевченка на тлі його доби / М. Ласло-Куцюк. – Бухарест : Мустанг, 2002. – 348 с.
12. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 679 с.
13. Печарський А. Психоаналітичний аспект української белетристики першої третини ХХ сторіччя / А. Печарський. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 466 с.
14. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: навколо «Москалевої криниці»: Дванадцять статтів / Л. Плющ. – К. : Факт, 2001. – 384 с.

15. Фрейд З. Избранные письма / З. Фрейд // Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. Кн. 1. – Тбилиси : Мерани, 1991. – С. 393–397.
16. Халецкий А. Психоанализ личности и творчества Шевченко / А. Халецкий // Классический психоанализ и художественная литература / сост. и общ. ред. В. Лейбина. – СПб. : Питер, 2002. – С. 316–322.

Кошелюк Елена. Т. Шевченко как объект психоаналитических исследований. В статье предлагается срез психоаналитических исследований с начала XX века и по сей день, объектом исследования которых стала фигура Т. Шевченко. Новая веха в исследованиях творчества художника не случайно оказалась маркированной с позиций психоаналитического учения; последнее дает интересные и дискуссионные интерпретационные модели. Яркие личности всегда интересовали психоаналитиков. Объектами психоаналитических исследований неоднократно становились художники прошлого и современности: В. Винниченко, В. Домонтович, Л. Костенко, А. Крымский, И. Нечуй-Левицкий, Т. Осьмачка, Леся Украинка, И. Франко, Т. Шевченко и др. Особого внимания заслуживают шевченковедческие исследования психоаналитического толка – среди всех психоаналитических исследований их обнаруживаем больше всего. Шевченковедческий психоанализ зарождается в начале XX века (работа С. Балея) и до сих пор активно развивается, давая интересные интерпретации творчества писателя. Можно даже говорить о двух этапах в истории психоаналитических исследований о Т. Шевченко: первый хронологически охватывает 10–30 гг. XX века (исследования С. Балея, А. Халецкого, Я. Яремы), второй – конец 80-х гг. и по сей день (работы Л. Плюща, Г. Грабовича, М. Ласло-Куцюк, О. Забужко). Ранний этап психоаналитических шевченковедческих студий фигуру Т. Шевченко фиксирует как интересный феномен для познания природы психологии гениальности художника, этап же современный призван «развенчивать, опровергать, деканонизировать». Очевидно, что подобные крайности – дань развития и становления шевченковедческого психоанализа, но сегодня актуально построение конструктивной методологии исследования писательских произведений и новые психоаналитические прочтения творчества.

Ключевые слова: психоанализ, бессознательное, коллективное бессознательное, архетип, архетипический образ.

Kosheliuk Olena. T. Shevchenko as object for psychoanalytical investigations. The article is devoted to the psychoanalytical investigations since the beginning of the twentieth century and to nowadays, in which the research object is a person of T. Shevchenko. New direction in the study of creativity of the artist is marked by psychoanalytical approach; and it's not an accident. It proposes interesting and controversial interpretation models. Bright personalities were always in zone of psychoanalytical interest. The objects of psychoanalytical investigations are modern and distinguished artists such as V. Vynnychenko, V. Domontovych, L. Kostenko, A. Khrymsky, I. Nechuy-Levitsky, T. Osmachka, Lesia Ukrainka, I. Franko, T. Shevchenko and others. Particular attention is needed for Shevchenkological investi-

gations in psychoanalytic field – such of researches are the most popular among other psychoanalytical. Shevchenkological psychoanalysis originated in the early twentieth century with the work of S. Baley and still actively developed, giving interesting interpretations of the writer's creative work. We can talk about two stadiums in the history of psychoanalytic research on T. Shevchenko: the first one chronologically covers the 10–30th years of XX century (study S. Baley, A. Haletsky, J. Yarema), the second – late 80's to nowadays (the works of L. Pliushch, G. Hrabovych, M. Laslo-Kutsiuk, O. Zabuzhko). Early stage of psychoanalytic shevchenkological studies the person of T. Shevchenko records as an interesting phenomenon for understanding the nature of psychology genius of the artist, while the modern stage is based on «dethrone, disprove, decanonizate». It is clear that these extremes – a tribute to the development and establishment of the shevchenkological psychoanalysis, while building a constructive research methodology writers' works and new psychoanalytic reading of the work are now in time.

Key words: psychoanalysis, unconscious, collective unconscious, archetype, archetypical image.